

Şarkiyat ICSS'17

International Congress of Social Science

Uluslararası Sosyal Bilimler Kongresi Tam Metin Bildiriler Kitabı

14-17 Eylül/September 2017
Diyarbakır

Editörler:
Mehmet Bilen
Fuat İstemi
Bayram Kanarya
Veysel Gürhan

Şarkiyat Bilim ve Hikmet Vakfı Yayınıdır

Yenişehir Yıldız Sokak No: 5 21100
Yenişehir/Diyarbakır

Editörler:

Mehmet Bilen
Fuat İstemi
Bayram Kanarya
Veysel Gürhan

14-17 Eylül tarihlerinde Şarkiyat Vakfı, Şarkiyat Araştırmaları Derneği ve e-Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi tarafından Diyarbakır'da tertiplenen Uluslararası Sosyal Bilimler Kongresi'nde sunulan bildirilerin tam metinlerini içermektedir.

Aralık 2017
ISBN: 978-605-67961-1-1

Celâleddin Ed-Devvânî'nin Kelâm Sistemi

Mustafa Akman*

Özet

Karakoyunlu ve Akkoyunlu devletleri zamanında yetişip önemli görevler üstlenen Devvânî, aynı zamanda Osmanlı kelâm düşüncesinin şekillenmesinde de etkili olan mühim kelâmcılardan biridir.

Felsefe ile din arasında temelde bir uzlaşma kurma çabasında olduğu görülen Devvânî'nin en mühim hedefinin, felsefeye itibar kazandırmak olduğu anlaşılmaktadır. Sühreverdî'nin işrâk, İbn-i Arabî'nin vahdet-i vücûd ve Tûsî'nin ahlâk felsefesinden istifade etmiş olan Devvânî, bunlardan özellikle İbn-i Arabî'ye daha çok ilgi duymuştur. Öte yandan Meşşâî ve İşrâkî terminolojiyi birlikte kullanan Devvânî, benimsediği sudûr nazariyesini kurgularken hem İslâm Meşşâîlerinin hem de İşrâkîlerin bu yöndeki yaklaşımlarını birleştiren bir tutum sergilemiştir.

Bir yandan meşhur bir kelâmcı ve felsefeci, diğer yandan ise tasavvufla ilgilenen biri olan Devvânî'nin, düşüncelerinde tenakuzu atlayan çok iyi bir seçmeci (eklektik) olması beklenir. Ne var ki felsefe ile tasavvuf arasında tam bir ahenk bulmasına rağmen Devvânî'nin eserlerinden, böylesi bir tutum fark edilememekte, aksine birçok düşüncesini birbiriyle ilişkilendirmeden bıraktığı görülmektedir.

Öte yandan Devvânî temel kelâmî konuların hemen tamamında Eş'arî söylemi esas almıştır. Hemen her eserini kelâmî, felsefî ve tasavvufî bir zemine oturtmaya çalışan Devvânî, kelâmdaki şerh ve hâşiye geleneğinin zirve ismidir. Bu dönemde kelâm ilmi gerileme dönemine girmiş buna karşın tasavvufî düşünce felsefeleşerek geniş bir çevre bulmuştur. İşte görebildiğimiz kadarıyla Devvânî, tam da bu çevreye mensup bir kelâmcı gibi durmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Celâleddin ed-Devvânî, Kelâm, Eş'arî, Felsefe, Tasavvuf, Şerh ve Hâşiye

Abstract

* Yrd. Doç. Dr., Kırklareli Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Kelam Öğretim Üyesi. e-posta: makman64@gmail.com.

Devvânî grows old and undertake important tasks in the times of Karakoyunlu and Akkoyunlu states and also he is one of the prominent theologians who influences the Ottoman theological thought.

Devvânî believes that there is not any conflicts between religion and philosophy. His most important goal was to make the philosophy respectable and acceptable and now we can see that he was successful in his goal.

Devvani benefits particularly from Suhrawardî's Isrâir, Ibn al-Arabî's unity-Existence and Tûsî's moral philosophy but he was more interested in Ibn al-Arabî's thoughts. Of the particular benefit of those who have had the Ibn al-Arabî has Devvânî'n more interested. Devvânî used both of the İshrâkî terminology and the Meşai and he constructed an attitude that combines both approaches in his direction.

Devvânî finds complete harmony between mysticism and philosophy. In this respect, on the one hand a well-known theologian and philosopher, on the other hand eclectic should be. But we can't reveal the presence of such an attitude from Devvânî'n works, unlike many thoughts were replaced by without associating with each other.

In Devvani's Works about intercession, Grave Torment, Sirat, balance, Kabir query, İvaz, Rû'yetullah, and miracles, etc. on all of the basic theological issues hevwa based on Ash'ari 's discourses.

Keywords: Celâleddin ed-Devvânî, Theology, Asharite, Philosophy, Sufism, explanation and annotation

Karakoyunlu ve Akkoyunlu devletleri döneminde yaşayıp önemli görevler üstlenen Celâleddîn ed-Devvânî (v.908/1502), büyük siyâsî ve kültürel değişikliklerin yaşandığı XV. yüzyıl İslâm dünyasının önemli bilginlerinden birisidir. Kelâmla felsefenin katıştırıldığı Gazzâlî (v.505/1111) sonrası İslâm düşüncesinin tipik temsilcilerinden biri olan Devvânî, kelâm, felsefe, mantık, tefsir, hadis vb. çeşitli sahalarda eserler vermesine rağmen, özellikle felsefî görüşleriyle tanınmıştır. O, Şihâbuddin Sühreverdî el-Maktûl'un (v.587/1191) kurduğu işrâk felsefesini ve Muhyiddin İbnu'l-Arabî'nin (v.638/1240) sistemleştirdiği vahdet-i vücûd inancını benimsemiş ve bu sahalarda eserler kaleme almıştır. Bu özellikleri dolayısıyla, İslâm düşüncesinin ana akımları olan felsefe, kelâm ve tasavvuf tarihi açısından son derece önemli bir yere sahiptir.

Seyyid Şerîf Cürcânî (v.816/1413) ve Sadeddin Teftâzânî (v.797/1395) gibi başta kelâm olmak üzere çeşitli sahalarda otorite kabul edilen âlimlerden sonra gelmesine ve onların geleneğini devam ettirmesine rağmen adından söz ettiren Devvânî'nin çalışmalarının önemli bir kısmı, Sühreverdî, Tûsî, Kâdî Beydâvî (v.685/1286), el-İcî, Cürcânî ve Teftâzânî gibi kendisinden önceki âlimlerin eserlerinin şerh ve hâşiyelerinden meydana gelmektedir. Bu simalara, eserlerine şerh ya da hâşîye yazmamakla birlikte pek çok görüşünü kabul ettiği İbnu'l-Arabî

de ilave edildiğinde, Devvânî'nin etkisinde kaldığı veya görüşlerini tartıştığı kişilerin en önemlileri sıralanmış olur. Anılan isimlerden Sühreverdî'nin işrâk felsefesinin kurucusu, Nasreddin et-Tûsî'nin (v.672/1273) İbn-i Sînâ felsefesi ve felsefî kelâmın, Kâdî Beydâvî, el-Îcî, Teftâzânî ve Cürçânî'nin mantık ve felsefî kelâmın, İbnu'l-Arabî'nin ise felsefî tasavvufun önde gelen şahsiyetleri olduklarını hatırladığımızda Devvânî'nin fikrî çerçevesi de çizilmiş olur. Devvânî anılan şahısların hepsinden etkilenmiş ve bu sahalarda eserler vermiş, tefsirle ilgili eserleri de dâhil hemen her eserini böylesi bir (kelâmî, felsefî ve tasavvufî) zemine oturtmaya çalışmıştır. Bu yüzden en azından ilgilendiği konular itibariyle onun felsefe ile kelâmın katıştırıldığı asırların tipik bir temsilcisi olduğu söylenebilir. Nitekim bu yüzyıllarda görülen daha önceki otoritelerin yazdığı eserler üzerine şerh ve hâşiye yazma, onların belirlediği konular etrafında tartışma ve bu dönemde yetişen düşünürlerden birinin veya diğerinin tarafını tutma, Devvânî'de de tespit edilmektedir. Devvânî, kelâmda Adudüddin el-Îcî'den (v.756/1355) itibaren başlayan şerh ve hâşiye geleneğinin zirve ismidir. Bu dönemde kelâm ilmi gerileme dönemine girmiş buna karşın tasavvufî düşünce felsefeleşerek geniş bir çevre bulmuştur. İşte Devvânî tam da bu çevreye mensup bir kelâmcı gibi durmaktadır.

Daha hayatta iken yaşadığı İran'da ve bu ülke dışında meşhur olan Devvânî, gerek yetiştirdiği öğrenciler, gerekse görüşleri sayesinde daha sonraki yüzyıllarda özellikle aklı ilimlerde otorite kabul edilmiş, bu yüzden de İran, Hindistan ve Osmanlı ilim hayatı üzerinde etkili olmuştur. Ancak Devvânî'nin müstakil bir çığır açıcı olmayıp sadece yorumcu ve açıklayıcı bir pozisyonda olduğu görülmektedir. Eserlerinin vefâtından önce İslâm dünyasının birçok yerinde tanınması, henüz hayatta iken şöhretinin yayıldığını göstermektedir. Bu şöhreti sebebiyle çeşitli İslâm ülkelerinden pek çok talebe kendisinden ilim tahsil etmek için Şirâz'a gelmiş, daha sonra bu öğrenciler vasıtasıyla geniş bir "Devvânî ekolü" oluşmuştur.

Felsefe, tasavvuf, kelâm, siyâset ve ahlâk disiplinleri tarihinde adından söz ettiren Devvânî, kültürel ve zihnî yapılanma anlamında varisi bulunduğumuz Osmanlı felsefî, tasavvufî ve kelâmî düşüncesinin şekillenmesinde mühim bir etkisi olmuştur. Nitekim Devvânî'nin başka eserlerinin yanı sıra kapsayıcılık anlamında kelâma dair en önemli eseri sayılan "Şerhu'l-Akâidi'l-Adudîyye" isimli kitabı büyük bir rağbet görmüş ve Osmanlı medreselerinde uzun müddet ders kitabı olarak okutulmuştur. Bu şöhret ve itibarına binaen olacak ki zamanla hakkında çok sayıda hâşiye yazılmıştır. Bunların en meşhurlarından biri İsmail b. Mustafa el-Gelenbevî'nin (v.1204/1790) yazdığı hâşiyedir. Bu bağlamda Teftâzânî ve Cürçânî gibi büyük kelâmcılardan sonra gelmesine rağmen onlar kadar etkili bir şahsiyet olabilmiş Devvânî'nin günümüze kadar devam eden bir te'sirinden söz etmek mümkündür.

Sünnî bir eğitimden geçen müellifin, fikhî yönden Şâfiî, itikâdî açıdan ise Eş'arî kelâmcısı olduğu ve bilahare Şîâ'ya geçtiği şeklindeki iddiaların aksine hayatında herhangi bir mezhep değiştirme olayının meydana gelmediğini yapılan çalışmalar ortaya koymaktadır. Aksine o, taklit bağlamında "hak uyulmaya daha müstehâktır" gibi çok esaslı bir ilke belirlemesine rağmen Eş'arîliğinde ısrar etmiş biridir. Onun, kelâm ilminin temel konularından sem'îyyât, nübüvvet, imâmet vb. birçok konuda bu mezhebin görüşlerini benimsediği görülür. Sözgelimi o, fiiller

konusunda kulların sadece kesbte bulunduğu, onda bulunan kudret ve irâdenin ise âdî sebep olduğu, gerçek failin ise Allah olduğuna dair görüşünü ifade ederken açıkça Eş'arîlerin savunduğu tutumu sergiler. Bundan dolayı ilk dönem eserlerinde, bu görüşün karşısında yer alarak, kulun ihtiyârî fiillerinin yapıcısının kendisi olduğunu savunan Mu'tezile hakkında ilhâd suçlamalarına varan çıkışlarda bulunmuştur. Ancak son eserlerinden birinde aynı konuda daha mu'tedil bir tavır sergileyerek tekfir etmenin uygun olmayacağını savunmuştur.

Devvânî'ye göre "ümmetim yetmiş üç fırkaya ayrılacaktır" meâlindeki hadiste belirtilen ümmetten kasıt ümmet-i icabettir ve "bütün bu fırkalar ateştedir" ifadesi, onların orada ebedî kalacakları anlamında değildir. Yani bu lafızdan onların ebedî olarak cehennemde kalacakları anlamı çıkarılamaz demektir. Ancak yine Devvânî, üzerinde bir değerlendirme yapmadan sahih kabul ettiği ve fakat hem seneden ve hem de metnen sahih olmadığı anlaşılan ümmetin yetmiş üç fırkaya ayrılacağını bildiren rivâyette işaret edilen "kurtuluşa eren kesim" in Eş'arîler olduğu kanaatini de ifade etmektedir. Zira her dönemde olduğu gibi onun döneminde de "kurtulan fırka" tekeli elinde bulundurmaya çalışan kesimler bulunmaktadır. Hususen Şîa taifesinden Tûsî ve İbn-i Mutahhar el-Hillî'nin (v.726/1325) geçmişte yaptığı açıklamalar onu bu yönde tahrik etmiş benzetmektedir.

el-Hillî bazı eserlerinde şöyle demiştir: Bu hadisteki fırka-ı nâcîye ile kastedilenlerin kimler olduğunun tayini hususunda Hoca Tûsî ile yaptığımız incelemede kesin kanaatimiz oluştu ki bu fırkanın diğer fırkalara nazaran büyük bir muhalefetinin olması gerekir. Bu ise İmâmîyye Şîa'sından başkası olamaz demektir. Çünkü diğer bütün fırkalar arasında herkese apaçık muhalif olanlar bunlardır. Nitekim diğerleri, çoğu meselede birbirlerine yakın durmaktadırlar. Devvânî ben derim ki diyor, oysa Şîanın ekseriyeti temel konuların çoğunda Mu'tezileye muvâfık olup sadece bazı hususlarda onlara muhalefet ederler ki bunların da ekseriyeti imâmet konusuyla ilgilidir. Bu benzerlik furûa dair hususlarda daha da fazladır. Bu itibarla kurtulan fırka olmaya en layık olan Eşâire'dir. Zira Eş'arîler usûlde diğer mezheplere en fazla muhalif olup kesb meselesinde olduğu gibi temel konularda ötekilere muvafakat etmemektedir. Keza Allah'ın (c), cisim ve cismânîyet ile mekân ve cihetten tenzihle beraber rû'yeti meselesine cevâz vermeleri de bu kabildendir. Bilindiği gibi onlar a'raz ve sair her mevcûdun görülmesini tecviz etmişler; hatta ses, tat ve kokuların; dahası onlar, Çin'deki âmânın Endülüs'te uçan süvariye görmelerini de câiz görmüşlerdir. Onlar bütün mümkinâtın iptidaen Allah'a (c) isnâdına keza sıfatların ne zâtının aynı ve ne de gayrı olduğuna; irâde ile rızanın farklı olduğuna ve benzer başka mesâile kail olmuşlardır ki bu hususlarda muhalifleri onları eleştirmiş ve kitaplarını bu eleştirilerle doldurmuşlardır.

Devvânî, fırka-ı nâcîyenin Eşâire olduğuna nasıl hükmettiniz ki? Zira her fırka kendinin nâcîye olduğunu iddia etmektedir? muhayyel sorusuna cevâben diyor ki: Hadisin bağlamı fırka-ı nâcîyenin, Peygamber (s) ve ashâbından rivâyet edilen sahih hadislerle göre itikâd edenler olduğunu göstermektedir. Bu ise ancak Eş'arîlere mutabık düşmektedir. Çünkü inançlarında Peygamber (s) ve ashâbından menkûl sahih hadislerle sarılanlar bu zümredir. Keza zarûret olmadıkça hadislerin zahirini esas alanlar da yine bunlardır ve bunlar ne Mu'tezile ve onların prensiplerine tabi olanlar gibi kendi akıllarıyla ve ne de ma'sûm olduklarına

inandıkları için imâmlarından gelen rivâyetlere sarılan Şîa taifesi gibi rivâyetleri terk ederler.

Devvânî, kelâmdaki ününe ve eserlerinde kısmen de olsa kelâmî ve tasavvufî yön ağır basmasına rağmen, kendisinden sonra hep felsefe ile ilgilenenler tarafından örnek alınmış ve bu sahanın ileri gelen şahsiyetlerinden biri olarak zikredilmiştir. Nitekim müellif, aklî ilimlerde otorite kabul edilmiş biridir. Kaynaklarda ifade edilen, döneminin ikinci Aristo'su ya da Eflâtûn'u, zamanının feylesofu, aklî ve naklî ilimlerde, usûl ve fûrûda insanlığın bütün âlimlerinin en üstünü vb. övgü cümleleri mübalağalı olsa da, kendisine gösterilen saygıyı ifade etmesi bakımından önemlidir.

Devvânî, ilâhîyyât konularında felsefî mütalaalara yer vermiş ve önemli bazı aklî muhakemeler ortaya koymuştur. Elbette bu, onun akıl gücünü çok iyi kullandığı anlamına gelmektedir. Naklî ilimlerdeki bilgisi de zikredilmekle birlikte kaynakların çoğunun üzerinde birleştiği husus Devvânî'nin özellikle aklî ilimlerde otorite olduğudur. Hayatının önemli bir kısmını kâdı olarak geçiren birinin aklî ilimlerde ve felsefede otorite bilinmesi ilginç bir husustur. Fıkıh, tefsir, hadis vb. naklî ilimlerde, aklî ilimlere kıyasla, daha az eserinin olması da kaynakların bu yargısının doğruluğunu göstermektedir. Ki Osmanlı medreselerinde tercih edilmesinin en önemli nedeni de bu hususmuş gibi gözükmektedir.

Sünnî düşünce alanında F. Râzî'nin (v.606/1210), Şîî düşünce sahasında ise N. Tûsî'nin gerek İbn-i Sînâ'nın (v.438/1037) eserlerine yazmış oldukları şerhlerle ve gerekse kendi eserleriyle Meşşâî felsefeyi dinî bilimlerin hemen her alanına yaymaları sebebiyle Aristoteles felsefesinin belli konuları kelâm ilminin temel problemleri arasında yer almıştır. Dolayısıyla başta Râzî olmak üzere Beydâvî, el-İcî, Teftâzânî, Cürçânî ve Devvânî gibi bilginler felsefî terminoloji içinde yeni bir kelâm modeli geliştirmişlerdir. Oluşan bu yeni düşünce akımları, Osmanlı Devleti'nin kuruluş dönemlerine rastlamakta ve devletin kuruluş döneminden itibaren fikrî yapısı üzerinde etkili olmaktadır.

Devvânî, felsefe ile kelâmın birleştiği dönemin bariz özelliklerini taşıyan eserlerinin birçoğunda Eş'arî kelâmının, vahdet-i vücûd ve İshrâk felsefesinin izlerini yansıtmaktadır. O, tefsirle ilgili risâleleri dâhil hemen her eserini kelâmî, felsefî ve tasavvufî bir zemine oturtmaya çalışmıştır. İslâm felsefesinin gerileme dönemi olarak görülen bir dönemde o, felsefenin problemlerini canlı tutmuş ve böylece kendisinden sonra bu alandaki tartışmaların, dolayısıyla da ilmî gayretin devamı noktasında önemli bir rol oynamıştır. Felsefe ile din arasında bir çelişki olmadığına inanan Devvânî'nin en mühim hedefinin, yaşadığı dönemde felsefeyi saygın ve kabul edilir kılma olduğu ve bu hususta başarılı olduğu anlaşılmaktadır.

Nitekim XV. yy. İslâm felsefî geleneğini kendinden sonraki nesillere aktarmada önemli bir mütefekkir olan Devvânî kendi döneminde kelâmcılar ile felâsifenin ayrışma noktası haline gelmiş filozofların tekfirinde Gazzâlî'yi destekleyen kelâmcıların aksine filozofların tarafını benimsemiştir. Onun selefi olan kelâmcılardan ayrıldığı bu önemli husus, filozofların tekfir edildiği meşhur “üç mesele” konusudur. O, bu konularda filozofların yanlış anlaşıldıkları kanaatindedir. Bilindiği üzere Gazzâlî, Tehâfütü'l-Felâsife'de filozofların âlemin kadim olduğunu, Tanrı'nın tikelleri bilmediğini ve cismânî dirilişi inkâr ederek

rûhânî dirilişi savunduklarını iddia edip onları tekfir etmiştir. Bu konulardan “âlemin kıdemi” meselesini Devvânî de başta İsbât-ı Vâcib’le ilgili ele aldığı yazılarında olmak üzere birçok eserinde reddetmektedir. Zira Devvânî’ye göre âlem ezeli değildir. Ancak diğer iki konuda ise farklı bir yorumda bulunmaktadır. Ona göre filozoflar, Tanrı’nın bazı şeyleri bilmediğini ileri sürmemişler; aksine Tanrı’nın tikelleri tümeller olarak bildiğini kabul etmişlerdir. Buna göre Gazzâlî burada filozofları yanlış anlamıştır. Devvânî’ye göre burada Gazzâlî’nin tekfir ettiği kişiler filozoflar değil, Tanrı’nın bazı şeyleri bilmediğini iddia edenlerdir. Benzer tavır, konuyla ilgili diğer tartışmalarda da göstererek, özellikle cismânî dirilişe inanmanın gerekli olduğunu ve inkâr edenin tekfir edileceğini vurgulamakla birlikte, İbn-i Sînâ’nın bunu felsefeye göre değil Şeriat’a göre kabul ettiğini, rûhânî dirilişi ise felsefe ile ispat ettiğini ve böylece felsefe ile Şeriat’ı birleştirmek istediğini ifade etmektedir. Hal böyle olunca da müellif, yaptığı böylesi yorumlarla filozofları, Gazzâlî’nin onları tekfir ettiği hususların tümünden teberri etmiş olmaktadır. Esasen konuya dair yapılmış çalışmalardan anlaşıldığı kadarıyla Gazzâlî de bahis konusu sosyopolitik iddiasında ya ciddî değildi veya bilahare vazgeçmiş idi.

Yukarıda belirttiğimiz gibi Devvânî’nin eserlerinden, kendisi üzerinde daha başka birçok âlimin yanı sıra özellikle Sühreverdî el-Maktûl, İbnu’l-Arabî ve Tûsî’nin oldukça etkili olduğu anlaşılmaktadır. O, şerh ve te’lifleriyle bu zevatın düşüncelerini paylaşmıştır. Bunlardan özellikle İbnu’l-Arabî’ye ise daha çok ilgi duymuştur. Sözgelimi vahdet-i vücûd, keşf vs. anlayışlarından başka ye’s halinde imân etmenin geçerli olup olmadığı şeklindeki kelâmî münakaşada Devvânî, İbnu’l-Arabî’ye uyarak böylesi bir imânın makbûl olduğunu, dolayısıyla Firavun’un da imânlı olarak öldüğünü ileri sürmüştür.

Devvânî burada imânın kalple tasdikten ibaret olduğunu, dil ile ikrârın ise bazı şer’î hükümlerin uygulanması için gerekli olduğunu savunmakta ve neticede ye’s halindeki imânın sadece kıyâmet günü için geçerli olduğunu söylemekte, naklî ve aklî izâhlarda bulunarak Firavun’un imân ettiğini kabul etmektedir. Keza Devvânî daha hayatta iken fikirleri tartışmalara sebep olan ve kendisinden sonraki tasavvuf düşüncesini büyük ölçüde etkileyen İbnu’l-Arabî’yi saygı ile anarak onu tekfir edenlere cevâblar vermiştir. Esasen Devvânî’nin İbnu’l-Arabî ve düşüncesine olan ilgisi ve desteği bununla da sınırlı kalmamıştır. Nitekim başta Zevra ve Hevra, Şerh-i Rubâiyyât, Risaletu Sayhâ ve Sadâ, Tehlîliyye ve Şerh-i Beyti ez Gülşen-i Râz gibi eserlerinde İbnu’l-Arabî’nin varlığın birliği (vahdet-i vücûd) görüşünü benimseyip izâh etmiştir. Bu düşünceye bağlı olarak, gölge âlem, varlık, zuhûr, tevhid mertebeleri ve nihâyet yetkin insan (insân-ı kâmil) vb. görüşlerini de benimseyip savunmuştur.

Devvânî’nin ahlâk ve siyâsetle ilgili düşünceleri dikkate alındığında, her ikisinde de felsefî tasavvufun önemli ölçüde etkili olduğu görülür. Bir başka ifadeyle Tûsî’nin ahlâk ve siyaset felsefesinden önemli oranda etkilendiği bilinen Devvânî, yine Tûsî’den gelen bir etkiyle doğrudan devlet ve siyâset felsefesi yapma yerine siyâsetnâme literatüründeki gibi sultânı ve genel olarak insanlarla nasıl ilişkide bulunulacağını konu edinen bir siyâset düşüncesi ortaya koymuştur. Müellifin anlayışında sultânla devletin ayrılmaz derecede birbirine bağlı olduğu görülmektedir. Nitekim düşünürümüzün yaptığı siyâset ve devlet veya ülke taksimlerini sultân olmadan düşünmek imkânsızdır. Devvânî, eserlerinde devlet

başkanlarının başa geçişiyle ilgili süregelen geleneğe herhangi bir itirazda bulunmadığı gibi, bu yolla başa geçen sultânları devlet başkanı olarak kabul etmekte ve onlarla çeşitli ilişkilere girmektedir. Bu bağlamda, İslâm siyâset düşüncesinde işlenen biat, şura, ehl-ı hal ve akd gibi kavramları da görmezden gelmektedir.

Devvânî'ye ait eserlerin önemli bir kısmı mantık ve felsefe ile ilgilidir. O, anılan bu disiplinlere devrinin geleneğine uyarak kelâmî ve daha çok da tasavvufî perspektifle bakmıştır. Nitekim Devvânî'nin felsefeye ilgisi de ancak felsefî kelâm geleneğine mensup birinin yönelişi şeklinde gözükmemektedir. Bunun yanında yazarın tasavvufî fikirlere sahip ve bu bağlamda felsefe ile tasavvufun bir karışımı diyebileceğimiz işrâk felsefesine büyük bir meylinin olduğu da bilinmektedir. Nitekim kelâma dair eserlerine de işrâkîliğinin yer yer yansımış olması onun önemli bir hususiyetidir. Devvânî amelî ve nazarî olarak tasavvufî ilgileneş ve buna bağlı olarak bazı kelâm problemlerini tasavvufî kavramlarla izâh etmeyi denemiştir. Bu manada o, usûle ilişkin bir mesele olarak görmediği Tanrı'nın sıfatlarının zât üzerine zâid olup olmaması gibi konuların ancak keşfle anlaşılabilceğini ileri sürmüştür.

Varlık konusunda kelâmcıların yaklaşım tarzı olan atomcu teoriyi eleştirmiş, ontolojik yaklaşımında İbn-i Sînâ, Sühreverdî ve İbnu'l-Arabî'nin etkisini taşıyan bir sisteme ulaşmaya çalışarak, XV. yüzyıl felsefe düşüncesi hakkında bizlere önemli fikirler sunmuş olan Devvânî, ontolojik anlayışının temel kavramı olarak ele aldığı Zorunlu Varlıkla ilgili konularda Meşşâî ve İşrâkî terminolojiyi birlikte kullanmış, Zorunlu Varlığın, bütün oluşun biricik nedeni oluşuna dikkatimizi çekerek, O'nun varoluşun her aşamasındaki etkisini gözler önüne sermiştir. Evrendeki her varlıkla, yönetme ilkesi gereği aralarında bulunan ilişkiye dikkatimizi çekmiş, her varlığın asıl nedeni olarak da yine O'na vurgu yapmıştır. Devvânî, Zorunlu Varlığın delillendirilmesini ve O'nun birliğinin açık bir şekilde ortaya koyulmasını metafiziğin en temel noktası kabul etmiştir. Bu anlamda o, kendinden önce bu konuyu açıklamaya çalışan Fârâbî (v.338/950), İbn-i Sînâ ve Sühreverdî gibi filozofları izleyerek ontolojik, kozmolojik ve teleolojik deliller açısından Tanrı'nın varlığını ispat etmeye yönelmiş, bu konuda yer verdiği delillerin tartışmaya açık yönlerine işaret ederek itirazlarda bulunmuştur.

Devvânî Zorunlu Varlık ile mümkün varlık arasındaki ilişkiyi ele alırken dikkatimizi benimsediği sudûr nazariyesine yöneltmiş ve bu nazariyeyi kurgularken hem İslâm Meşşâîlerinin hem de İşrâkîlerin bu yöndeki yaklaşımlarını birleştiren bir tutum sergilemiştir. Bu bağlamda Devvânî mümkün âlemin ancak Tanrı'ya nispetle var olabileceğini ifade etmiş, bütün mümkün varlıkların hiyerarşik bir biçimde İlk İllet olarak Zorunlu Varlığa dayanan oluş seyirlerine dikkat çekmiş mümkünin kendi özüne dayanan bir varlığa geliş sürecinin mümkün olamayacağını teselsül ve devrin iptali metoduyla ortaya koymuştur. Tanrı'nın dışında evrende her ne var ise onları mümkün varlıklar olarak değerlendiren Devvânî, mümkünler âlemini de ideler âlemi, mücerred varlıklar âlemi ve ay-altı âlem şeklinde üçe ayırmıştır.

Devvânî, Allah hakkında ma'rifeti sağlamada nazarın şer'an vâcib olduğu görüşündedir. Hulûl, ittihâd ve tecsimi reddeden ve Allah için genelde kitap ve sünnetin zahirine tabi olarak cismâniyeti tasrih eden grupların tamamı tekfir edilir

diyen Devvânî'ye göre Allah (c) için sabit olan bir manaya delâlet eden her bir lafız, Allah'ın şanına layık olmayan bir anlam içermediği sürece tevkifî olsun olmasın gayet tabîî ki kullanılabilir. Ona göre Allah'ın zâtî sıfatları dışındaki bütün sıfatlarının ya selbî ve izafî sıfatlar ya da bu ikisinden mürekkep olduğu görülür. Zâtî sıfatları ise ilim sıfatı ile tamamen özdeşleşir. Tıpkı kudret ve irâde gibi.

Mütefekkirimize göre, hem nazar ve istidlâli benimseyen nazar ehlinin hem de bir yöntem olarak nefis tasfiyesini benimseyen tasavvuf ehlinin/ âriflerin (evliyânın) yolu neticede aynı hedefe ulaşmakta ve her iki yöntemi takip edenler gerçek anlamda filozof/ hükemâ olsalar da, sırf ilâhî vergiyle (mevhibe) yetkinliğe ulaştıklarından dolayı âriflerin ve evliyânın yolu diğerlerinden daha üstün ve daha yüksek bir dereceye sahiptir. Bundan dolayı onlar, peygamberlerin vârisi olmaya daha lâyıktırlar. Şüphesiz Devvânî'nin burada mevhibe denilenle yetkinliğe ulaştırdığı âriflerin ve evliyânın yolu diye kastettiği şeyin de yine hükemâ ve filozof dediklerinin yoluyla aynı olduğu izahtan varestedir. Zira bu yol dahi, İslâm toplumunda önce siyasî sonra da dinî bir muhalefet hareketi olarak varlık gösteren ve kadim mistik ve hermetik felsefî gelenek ve birikimin varisliğini üstlenen Ehl-i Şia'nın bu yolla geliştirdiği teorinin, diğer siyasî ve bilahare dinî cenah durumundaki Sünnî hinterlandı etkilemesiyle ortaya çıkan tasavvuf hareketinin yine Şîî ve diğer felsefî hareketlerle ortaklaşa geliştirdiği, tamamen insanî ve zihnî bir harekettir. Bu nedenle de Devvânî'nin bu kabulünün kelim kontekstinde tasdiki söz konusu bile olamaz. Bilinmelidir ki burada aynı yöntemle aynı sonuçlara ulaşan nazar ve nefis ehli arasındaki temel fark, nefis ehlinin "çevre"den öğrenip geliştirdikleri felsefeyi, dinî kavramlarla süsledikleri retoriklerinde yatmaktadır.

Aynı şekilde Devvânî, amelî felsefe ve ahlâk ile fıkıh ve şariat arasında özdeşleştirmeye varan bir ilişki kurmakta, fakat nazar ve nefis ehli hakkındaki tutumunda olduğu gibi bu iki sahanın sınırlarını, hangi konularının müşterek hangilerinin ayrı, kaynaklarının ne olduğu vb. problemleri gündeme getiren bu problem üzerinde yeterince durmadan geçmektedir. Yukarıda belirttiğimiz gibi aynı eleştiri, tasavvufta evliyâ ve ürefâ denilen kişilerin filozoflarla mukayesesinde de geçerlidir. Kaldı ki felsefe ve dinî anlayış ve yaşantının Devvânî'nin önerdiği şekilde yorumlanması, gerçekte bu kavramların ta'rif, kaynak ve alanlarının değiştirilmesinden başka bir şeye benzememektedir.

Öte yandan müellif, var olabilecek en mükemmel âlem olan bu dünyada mutlak iyiliğin hâkim olduğunu, var olan az bir kötülüğün de iyiliğin devamı için gerekli olduğunu açıklamaya çalışmıştır. Tanrı'nın âlemi var etmesinin rahmetinin sonucu olduğuna dikkatimizi çeken Devvânî, Tanrı'yı bu var etme eyleminde hiçbir gaye ile sınırlamamış, böyle bir teşebbüsün O'nun birliğine zarar vereceğini ileri sürmüştür. Bu açıdan evrenin Tanrı'ya nispetle var olmada zorunlu olduğuna dikkatimizi çekerken, Tanrı'nın bu var etme eylemindeki irâdiliğini de ortaya koymuştur. Âlemin, Tanrı'nın inâyeti ve dilemesinin sonucu meydana gelen varlığına işaret eden düşünür, bu âlemdeki düzen ve nizâmın söz konusu inâyete dayandığını ifade etmiştir.

Devvânî Zorunlu Varlığın zâtî ile kâim olan varlığına dikkat çekmiş O'nun ne isimleri ne de nitelikleri ile asla çokluk kabul etmeyen yapısını önemle

vurgulamış ve O'na nispet edilen isim ve niteliklerin zâtının aynısı oluşuna işaret etmiştir. Tanrı'nın bütün niteliklerini kendisinde toplayan "ilim" sıfatına özellikle dikkatimizi çeken düşünür, bu niteliğin de O'nun zâtından ayrı olmadığını vurgulamıştır. Bu şekilde O'nun, özünde hiçbir çokluğun bulunmadığını ifade ederek her yönden bir olan, bölünmeyen, bitişmeyen, parçalara ayrılmayan ne cevher ne de araz olan varlığını ortaya koymuştur.

Yaşadığı dönemden itibaren bahsi geçen ilimlere (Felsefe, Tasavvuf, Kelâm, Siyâset ve Ahlâk) önemli katkıları olan ve bu sayede toplumlar üzerinde büyük etki bırakan Devvânî Zorunlu Varlığın zâtı ile kâim olan varlığına dikkatimizi çekmiş, O'nun ne isimleri ne de nitelikleri ile asla çokluk kabul etmeyen yapısını önemle vurgulamış ve O'na nispet edilen isim ve niteliklerin zâtının aynısı oluşuna işaret etmiştir. Tanrı'nın bütün niteliklerini kendisinde toplayan "ilim" sıfatına özellikle dikkatimizi çeken düşünür, bu niteliğin de O'nun zâtından ayrı olmadığını vurgulamıştır. Bu şekilde O'nun özünde hiçbir çokluğun bulunmadığını ifade ederek her yönden bir olan, bölünmeyen, bitişmeyen, parçalara ayrılmayan ne cevher ne de a'raz olan varlığını ortaya koymuştur.

Devvânî'nin kelâm çalışmalarında isbât-ı vâcib konusu önemli bir yer tutmaktadır. Bu konudaki en önemli eseri olarak Risâle fî İsbâtı'l-Vâcib gösterilebilir. Nitekim o da, Allah'ın varlığını ispat bağlamında Risâle el-Kadîme fî İsbât-ı Vâcib adlı eserinin bu alanda yazılmış en önemli çalışma olduğunu kaydeder. Devvânî bu risâlesinden başka aynı konuda kaleme aldığı ikinci risâlesi Risâle el-Cedîde fî İsbâtı'l-Vâcib, Şerhu'l-Akâidi'l-Adudîyye ve Unmûzecu'l-Ulûm'da da kısmen bu konuya yer vermiştir. Ancak onun bu özelliği dolayısıyla kelâm tarihinde mümtaz bir yere sahip olduğu söylenebilirse de, konuya metot ya da ispat şeklinde yeni bir açılım getirememiştir. O, Allah'ın varlık ve birliğini ispat etmek için daha çok imkân deliline başvurmakla birlikte, tek başına bu delilin yeterli olmayacağını hudûs delilinin de kullanılması gerektiğini savunmuştur. Konuyla ilgili olarak en çok üzerinde durduğu problem ise âlemin kıdemi meselesidir. Dolayısıyla burada, kelâmda çokça kullanılan devir ve teselsülün iptali gibi delilleri işlemektedir. İsbât-ı Vâcib hakkında kaleme aldığı iki risâlesinin de bugüne kadar ulaşan çok sayıda nüshasının olması, bu eserlerin önemini göstermektedir.

Devvânî'nin bazı mevzûların ancak keşif yoluyla idrâk edilebileceğini ifade etmesi önemli bir özelliğidir. Nitekim dönemi itibariyle farklı sayılabilecek görüşlerinden biri, onun ilâhîyyât konularında keşfe yer vermiş olmasıdır. Tanrı'nın sıfatlarının ancak keşifle anlaşılabilceğini ileri sürerek bazı kelâm problemlerini tasavvufî kavramlarla izâh etmeyi denemiş olan Devvânî'nin bu çok yönlülüğü ve eserlerinde uyguladığı yöntem, felsefe, kelâm ve tasavvuftan istifade eden ve incelediği problemleri bu üç disiplinin yöntemlerini göz önüne alarak açıklayan seçmeci (eklektik) bir düşünürü karşımıza çıkarmaktadır. Uyguladığı bu yöntem ile kendisinden sonra gelen Mollâ Sadrâ gibi kimi namı büyük zevatı da etkileyen Devvânî, birçok eserinde tartıştığı Tanrı'nın Sıfatları konusu bağlamında sıfatların zât üzerine zâid olup olmaması gibi konular ancak keşf ile anlaşılabilir. Kim bu konuyu keşfin dışında bir mesnede dayandırırsa ona kendi fikriyatına göre inandığı galip ihtimal daha doğru gibi görünür, demektedir. Muhtemelen bu da, mesnedi olan İbn-i Arabî'nin keşfi akıldan daha üstün bir bilgi şekli olarak görme eğilimi dolayısıyladır.

Bütün bu tespitlerden anlaşılacağı üzere Devvânî İslâm düşüncesinin üç ana ekolünü oluşturan kelâm, tasavvuf ve felsefe düşünce ekollerini bir şekilde mezcetmeyi denemiş ve ele aldığı konuları, her üçünün de metot ve muhtevâlarından istifade ederek ortaya koymaya ve düşünce sistematığı ile eserlerini, sacayaklarını bu disiplinlerin oluşturduğu bir zemine oturtmaya çalışmıştır. Bundan dolayı zaman zaman bunlardan birine veya diğerine meyledebilmiştir. Mamafih onun hadis, tefsir gibi İslâmî ilimlerle ilgili çalışmalarına bakıldığında ise daha çok kelâm ilmiyle ilgilendiği ve bu alanda daha fazla fikir ürettiği görülmektedir. Onun kelâma dair en önemli eseri Şerhu'l-Akâidi'l-Adudîyye'sidir. Ne var ki Devvânî, kelâmî meseleleri neredeyse bütün eserlerinde işlemeye çalışmıştır. Mesela yazdığı kısa Fatiha tefsirinde bile isim - müsemma bahsine temas etmiştir. İşte Devvânî'nin, kendisinden sonraki dönemlerde otorite kabul edilmesinin ve eserlerinin çokça tutulmasının önemli sebeplerinden birinin onun düşünce ve çalışmalarındaki bu özellikler olduğu düşünülmektedir. Nitekim XV. yüzyıldan sonraki İslâm düşünce tarihini inceleyecek olanlar, anılan üç düşünce ekolünün hangisinden hareket ederlerse etsinler, mutlaka konu bağlamında onun adı ve fikirleriyle karşılaşmaktadırlar.

Devvânî Şerhu'l-Akâid'de, nübüvvet ve sem'îyyât bahislerinde benzer kitaplardan farklı bir düşünce ve yaklaşım ortaya koymamış; metot ve muhtevâ bakımından kendine özgü bir orijinallik sergileyememiştir. Ancak o, devrinin kelâm âlimlerine kıyasla farklı bir özelliği ile öne çıkamamış ve onun fikir tarihimize bir çığır açtığı söylenemese de yine de yazdığı eser, şerh ve hâşiyelerle değişik sorulara cevâb vermesinin yanında kendi döneminin fikir hayatını öğrenmemize yardımcı olmuştur. Diğer bir ifadeyle yazar, kelâma yeni bir boyut kazandırmamış ise de yazdığı te'lif, şerh ve hâşiyelerle kendisinden öncekilerin metodunu takip ederek birçok eser meydana getirmiş ve kelâma bu şekilde hizmet etmiştir.

Burada Devvânî'nin, yaşadığı çağda artık muhayyel rakip haline gelmiş ve pratikte yaşayan temsilcilerinin kalmadığı Mu'tezile ile hemen her konuda hesaplaşması ve her vesile ile Mu'tezilî söylemin yanlışlığını kodlaması kaydedilmeye değer bir konu olarak gözükmektedir. Oysa çağının entelektüel bir aydını olduğu görülen müellifin yaşadığı toplumun inanç değerlerini tespit ve bu bağlamda bir tahlile yoğunlaşması ve hiç değilse toplumunun ve haliyle kendisinden sonrakilerin dikkatine inanç ilkelerini bozan hususları da taşıması beklenirdi. Evet, okuyucusunu ve yanı sıra takipçilerini, şirkten yani tevhidi bozan durumlardan haberdar ederek onları bu konularda bir duyarlılığa sevk etmek adına da çaba harcaması ve bu minvalde bir paradigma sunması umut edilirdi. Oysa tevhidin karşıtı, insanın rûh yapısında gelişen iğreti bir psikolojik hal ve sabitelerde meydana gelen bir dejenerasyondan ibaret olan şirktir. Bu sebeple Kur'an'da Allah'ın birliğini konu edinen kavram ve ifadelerin yanında O'nun şerikinin bulunmadığını belirten beyanlar da vardır ve bunların sayısı diğerlerinden çok daha fazladır. Ne var ki o, çalışmalarında bu tür bir gayret içerisinde olmamış ve Kur'an'ın esas mesajı olan tevhid, gerekleri ve özellikle onu bozan durumlardan hemen hiç bahsetmemiştir.

Bu bağlamda Ehl-i Sünnet'e atfen yazılmış inanç/ akâid kitaplarında yer alan bazı konular ile zayıf ve uydurma hadislerin bu kitaplarda yer alması hususu da dikkat çekicidir. Bilindiği gibi akâid konularının başat hususu, tevhid inancı ile bu

inancın alternatifi olan şirktir. Bu kitaplarda tevhid inancına nispeten yer verildiği halde, şirk ve şirkin çeşitleri üzerinde detaylı bir şekilde durulmamış, insanların en büyük günahlardan biri olan şirkten sakınmaları için nasıl bir yol izlemeleri gerektiği hakkında yeterince bilgi verilmemiştir. Oysa Kur'an baştan sona insanları şirkten ve şirkin her çeşidinden sakındırmıştır. Bu durum müslümanların her dönemde şirke karşı son derece hassas ve uyanık bulunmalarını gerektirir. Ne var ki söz konusu akâid kitaplarında bu mevzûnun yeterince işlendiği söylenemez. Akâid kitaplarında şirkle ilgili konulardan çok, kökü tarihte kalmış bazı tartışmaların yer almasının bunda etkisi büyük olsa gerektir. Dolayısıyla konunun bu açıdan geniş çaplı araştırmalarla ortaya konması gerekmektedir.

Akâid kitaplarında yer aldığı halde, itikâdî açıdan önem taşımayan ve lakin küfür/ tekfire medar kılınan bazı konular şöyle sıralanabilir: zâlim devlet yöneticilerine karşı çıkmayı caiz görmeyen anlayış; seferde ve hazarda mestlere meshetmeyi caiz görmek ve mestleri çıkardıktan sonra iki ayağı su ile abdestte yıkamak; bir selamda üç rekât vitir namazı kılmanın hakk olduğu; durgun olan az miktardaki sudan abdest almanın caiz olmadığına inanmak; abdesti yenilemenin hak olduğuna inanmak; Ebu Bekir ile Ömer'in bir zamanlar kiliseye gidip de orada asla puta tapmadıklarına inanmak; Aşere-i Mübeşşere'nin cennetlik olduğuna şâhitlik etmek; hurma suyunun haram olduğunu kabul etmeme inancı; emr-i bi'l-ma'rûfun şartının fitneye sebep olmaması olduğunu sanmak; peygamberlerden (a) sonra insanların en faziletlisinin sırasıyla Ebu Bekir, Ömer, Osman ve Ali (r) olduğuna inanmak; terâvih namazı kılmak; Peygamber'in (s) ana-babasının durumu; Peygamber'in hanımlarının, oğul ve kızlarının kimler ve isimlerinin ne olduğu hususu. Oysa böylesi konuların ekseriyeti fıkıh ve siyer gibi kitapların konusu olması gerekir. Ayrıca zâlim devlet adamlarına karşı mü'minlerin direncini kırmaya dönük ve siyâsetin inanç ilkeleri üzerindeki etkisini gösteren tespitlerin de inanç kitaplarında yer bulması ve mezhepler arası çekişmelerde yorum farklılıklarıyla şekillenen konuların da akâid kitaplarına sokulması isabetli olmamıştır.

Kanaatimizce inanç kitapları, Kur'an ve mütevâtir hadislerin ışığında yeniden gözden geçirilmeli ve müslümanlara günlük hayatta bir dinamizm kazandıracak biçimde yeniden revize edilmelidir. Temelde inanç konusu olan bir mes'elenin hükmünün delâleti ve sübûtu kesin hüküm ifade eden naslarla sabit olması gerekir. Esasen Gazzâlî ve hatta Devvânî'nin de, bazı hususlarda retorik düzeyde de kalsa, çabası bu yöndedir. Ancak, sonradan gelenlerin ekseriyeti mevcût uygulamayı kurtarmak için inanç konusunda âhâd hadislerle de emel edilebileceğini savunmuşlardır. Oysa âhâd hadisler, delâlet bir yana sübût açısından zan ifade etmektedirler. İnançta ise kesinlik gerekmektedir. Bu nedenle sübûtu kesin olmayan bir hadis ile herhangi bir inanç konusu ortaya konmamalıdır. Hal böyle iken biz, uygulamada sahih hadislerin inançlara dayanak gösterilmesi bir tarafa zayıf ve hatta uydurma hadislerin de inanç kitaplarında delil olarak kullanıldığını görmekteyiz.

Oysaki Kelâmcılara göre güvenilirlik vasfını taşıyan haber çeşidi, mütevâtir haberdur ve âhâd haber, yalnızca zannî ve istidlâlî bilgi ifade etmektedir. Bu nedenle akâidle ilgili meseleler bu tür haberlere bina edilemezler. Zira böylesi bir haberin Peygamber'e (s) aidiyeti şüpheli gözükmemektedir. Ancak bu kabul, özellikle Sünnî kelâmcılar açısından, beraberinde bazı sıkıntıları da getirmiştir.

Zira toplumda yaygın kabul gören kabir azabı ve şefâatin varlığı gibi daha ziyade sem'îyyâta taalluk eden esaslar hep âhâd haberlere istinat etmektedir. Zira âyetlerin bu hususlara delâleti zannîdir. Bazı kelâm kitaplarında bu konuların işlenmesi esnasında haberin "lafzî veya rivâyet yönüyle mütevâtir", "manevî mütevâtir", "amelî mütevâtir" gibi bazı sınıflara ayrılması, bu sıkıntıyı çözmeye yönelik çabalar olarak gözükmektedir. Bundan olacak ki bir dönemden itibaren mütevâtir olmadıkları halde, benimsenen bilgi anlayışına aykırı olarak, bazı âhâd rivâyetler de naklî deliller arasına alınmıştır. Dolayısıyla âhâd haberin itikâdî konularda delil olup olmaması konusundaki bu görüşlerin tamamı teoride kalmış, pratiğe dökülememiştir. Başta kendinden emin gibi görünen kelâmcılar olmak üzere çoğunluğa izâfe edebileceğimiz "âhâd haber, itikâdda delil olmaz" görüşünü savunanlar bile, yeri geldikçe bu gibi haberleri fazlasıyla kullanmışlardır. Kelâmcıların özellikle sem'îyyât konusunda kullandıkları hadislerin hemen hepsi böyledir. Devvânî'nin özellikle Şerhu'l-Akâidi'l-Adudîyye ve Ahlâk-ı Celâlî'si bu durumun somut örnekleridir.

Başka bir ifadeyle maalesef, epistemolojik açıdan belirlenen muhkem kural-kaideler çoğunlukla satır aralarında kalmış ve kelâmcılar da dâhil kimi müellifler tezlerini/ sistemlerini ispat sadedinde uydurma rivâyetlere bile dayanmış, dayandıkları bu rivâyetleri sorgulama ihtiyacı dahi duymamışlardır. Elimizdeki çalışma bağlamında bunun en somut örneği, Devvânî'nin "suç olmadan ceza olmaz" Kur'anî ilkeyi atlayarak aktarılan bir rivâyette öyle ifade edildiği için müşriklerin çocuklarının cehennemde olacağını belirtmesidir.

Esasen Devvânî de, uydurma olanını bırakın, zayıf hadisle -inanca konu etmek bir yana- amel etmenin bile problemlili durumuna dair şu ma'kûl değerlendirmeyi yapmaktadır: Amellerin faziletine ilişkin zayıf olan hadis ile amel etmek aslında sıkıntılı ve problemlili bir durumdur. Çünkü bir amelin ya da işin câiz olup olmaması ve müstehâblığı gibi konuların tümü şeriat hükümlerini oluşturan beş madde içerisinde yer alırlar. Eğer bir şey yani amel zayıf hadisin gereği olarak müstehâb oluşu sabit olacak olur yani zayıf hadisle kanıtlanmaya gidilirse, bu takdirde o şeyin müstehâblığı, zayıf hadis ile sabit olmuş veya ortaya konmuş olur ki, bu, aslında ahkâm ile ilgili konuların zayıf hadislerle sabit olmayacağı gerçeğine aykırıdır. Keza Devvânî Peygamber'e (s) güveni ve otoritesini sarsarak dine düşmanlık amacıyla uydurulmuş hadislerin varlığından bahsetmektedir.

Müellif -Teftâzânî'den benimseyerek yaptığı nakilde- diyor ki enbiyâdan birinin işlediği anlaşılan ma'siyet veya yalanı konu alan her rivâyet şayet âhâd yollarla nakledilmişse kesinlikle reddedilmelidir. Bunlardan tevâtür tarikiyle nakledilenler ise mümkün mertebe zahir anlamında değil te'vil yoluyla başka bir anlama hamletmek esas olmalıdır. Bu mümkün değilse artık evlâ olanı terk etmek olarak değerlendirilmelidir. Mevzûya örnek olabilecek diğer bir ifadesinde ise Devvânî, kabir azabı ve nimeti ile suâl meleşinin olacağını ifade eden sahih hadisler sayılamayacak kadar çok olduğundan, bunlar her ne kadar her biri haber-i vâhid ise de toplamda tevâtür derecesine ulaşmaktadır, demektedir.

Ancak onun belirlediği bu kuralı -görebildiğimiz kadarıyla- neredeyse hiç uygulamadığı, eserlerine özellikle de Ahlâk-ı Celâlî'ye bu prensibi yok sayan, zayıfın da ötesinde yığınla uydurma hadis aldığı müşâhede edilmektedir. Başta sultâna itaate ilişkin zayıf olanlarından maada yığınla uydurma hadis naklettiği

görülmektedir. Sözelimi hadisler desteğinde kadın'ın (aklen) noksanlığı, onlara danışmamak gerektiği ve güvenilemeyeceği bu nedenle dışarı çıkarmamak keza melahî ve yabancılara bakmaktan alıkoymak gerektiğini ayrıca erkeklere dair hikâyeleri dinlemelerine mani olmak ve hatta onları Yusuf Sûresini okumaktan alıkoymak icâb ettiğini zira hadiste: adalet ve iffet hususlarında bozulmalarını önlemek adına kadınların Yusuf Sûresini okuyup dinlemesine engel olunması gerektiğinin belirtildiğini ifade etmektedir.

Öte yandan Devvânî hem bir kelâmcı hem bir filozof ve hem de bir mutasavvıftır. Dolayısıyla bu üç sahanın da hem konularıyla ilgilenmiş ve hem de bu sahaların kriter ve temellendirme esaslarını dikkate almıştır. Ele aldığı konuyu değerlendirip temellendirirken konunun ait olduğu düşünce dünyasına göre bir yöntem izlemiş o sahanın öncelik ve esaslarını dikkate almıştır. Sözelimi büyük günah işleyenin durumu, kabir azabı, şefâat, sırat, mîzân, Hârût ve Mârût gibi sırf kelâmî konularda kelâm konseptini esas almış temellendirmesini genellikle varsa sırasıyla âyet, hadis ve kelâmcıların kanaatleri üzerinden yapmaya çalışmıştır. Ancak bu konularda kullandığı rivâyetlerin kritiğini yapmadığı gibi böylesi kelâmî hususlarda zannî delil kullanmış olmamak adına herhangi bir kaygısı da söz konusu olmamıştır. Konu kelâm sahasına ait değil de felsefi veya tasavvufi alana aitse aynı şekilde o alanın çizgilerini ve delillerini esas almıştır.

Devvânî, hem keşfi bir bilgi kaynağı olarak kabul eden tasavvufa ve hem de aklî bilgiyi kaynak olarak benimseyen felsefeye (ve ilme) de aynı değeri vermektedir. Oysa anılan disiplinlerin pek çok konuda birbirinden farklı izâhları olduğu malûmdur. Bu bakımdan onun bu tercih ve değerlendirme tarzı üzerinden bir tanımlama yapmak icâb ederse kendisini tam olarak bir filozof sûfî ve düşünce dünyasını ve bunu sunuş biçimini esas aldığımızda ise tasavvuf felsefesi yaptığını ifade etmek mümkündür. Nitekim onun kendisinden sonraki dönemde şöhreti de bu yönüyle olmuştur.

Bilineceği üzere bilgi için akıl en önemli vasıta olmakla beraber onun duyu ve haber vasıtasıyla elde edilen verilere dayanması da kaçınılmazdır. Keşif, ilhâm ve benzeri sübjektif kanalların meşrû kabul edilmesi durumunda dini alanın tartışmalı hale gelmesi ve din adına ileri sürülen bilgilerin test edilme imkânını ortadan kaldırması endişesi, kelâm âlimlerini daha dikkatli davranmaya sevk etmiş olmalıdır ki, her ortamda sağlaması yapılabilen bu üç vasıttan başkasını bağlayıcı kabul etmemişlerdir. Böylelikle sübjektif değerlendirmelerin bağlayıcılığının olmayacağı ve bilgi olarak ileri sürülen her tür verinin test edilebilirliğinin önem taşıdığı ön plana çıkarılmış olmaktadır.

Hal böyle iken kelâmcımız Devvânî, Tanrı'nın ispatı ve sıfatları gibi ilâhîyyât konularında kendisinden önceki birçok kelâmcının aksine zayıf ve hatta uydurma rivâyetlerin yanı sıra keşfi de bir bilgi kaynağı kabul etmektedir. Bu manada o, yukarıda belirttiğimiz gibi Mu'tezile ile Eş'arîler arasında cereyan eden tartışmaların önemlilerinden olan sıfatların zât üzerine zâid olup olmaması gibi mevzûların ancak keşf ile anlaşılabilirliğini belirtmektedir. Keza o, İsbât-ı Vâcible ilgili çalışmalarında, özellikle de Tanrı'nın varlığını ve birliğini ispatta, Tanrı'nın bir olduğunun keşifle de ortaya çıktığını, bu konuda şüphe edenlerin ise akıl eksikliğinden veya yaratılıştaki safiyetlerinin kirlenmesinden dolayı böyle düşündüklerini savunmaktadır.

Devvânî, mümkün ve Zorunlu Varlıkla ilgili konularda bizi gerçek bilgiye ulaştıran yöntemin "sezgisel yaklaşım" olduğuna işaret etmiştir. Zira ona göre mümkün varlığın "neliği" ve Zorunlu Varlık ile olan ilişkisi gibi konularda aklı istidlâl bizim için yeterli olmaz. Bu husustaki hakîkati tam olarak kavrayabilmek için ise, keşfi bilgiye sahip olunması gereklidir. Bundan başka Devvânî, hikmete ilişkin birçok meselenin bu işrâkî sezgi olmadan anlaşılmayacağını savunmaktadır. Bu yaklaşımıyla o, Sühreverdî'den sonra İslâm düşüncesinde sezgiciliğin önemli bir ismi olarak karşımıza çıkmış olmaktadır.

Ne var ki o, bilgi nazariyesi açısından bunun nasıl mümkün olabildiği üzerinde hiç durmamaktadır. Devvânî kelâm epistemolojisi bağlamında bu işlemi keşf ile nasıl temellendireceğini dahası bu tespitte keşfi bir bilgi enstrümanı olarak nasıl kullanabildiğini ve bunun kelâmî anlamda ne ifade ettiğini hiç bahis konusu etmediği gibi böylesi bir kaygısı olanları da akılsızlıkla yani sefihle nitelendirmektedir. İmdi bir yandan meşhur bir kelâmcı ve felsefeci, diğer yandan ise hem nazarî ve hem de amelî olarak tasavvufu ilgilleyen birinin, düşüncelerinde hiç değilse tenakuzu gideren çok iyi bir seçmeci olması gerekmektedir. Devvânî'nin ise eserlerinden bunu hedefleyen bir tutumunun varlığı pek fark edilememekte aksine birçok düşüncesini birbiriyle ilişkilendirmeden savunduğu görülmektedir.

Öte yandan kelâm, felsefe ve tasavvuf disiplinlerinin pek çok konuda birbirinden farklı yaklaşımları olduğu ma'lûmdur. Devvânî, hem istidlâle dayanan felsefe ve ilim metodunun ve hem de keşf ve şühûda dayanan tasavvufî yöntemin hakîkate ulaştırdığını ve her ikisinin de zarûrî olduğunu belirtmekte; felsefe ile tasavvuf arasında tam bir ahenk bulmaktadır. Hal böyle olunca bir yandan meşhur bir kelâmcı ve felsefeci, diğer yandan ise hem nazarî ve hem de amelî olarak tasavvufu ilgilleyen Devvânî gibi birinin düşüncelerinde tenakuzu atlayan çok iyi bir seçmeci olması beklenir. Ne var ki Devvânî'nin eserlerinden böyle bir tutumunun varlığı fark edilememektedir. Zira birçok düşüncesini birbiriyle ilişkilendirmeden bıraktığı ma'lûmdur. Buna bir misâl olmak üzere, o, Tanrı'nın ispatı ve sıfatlarının zât üzerine zâid olup olmaması konusunda keşfi, bir bilgi kaynağı kabul etmesinden başka filozofların nûrlarını nübûvvet kandilinden aldıklarını ifade etmekte, böylece hükemânın büyük çapta dinden ve peygamberlerden istifade ettiklerini ileri sürmekte, ancak bilgi nazariyesi açısından bunların nasıl mümkün olabildiği üzerinde hiç durmamaktadır. Keza bu büyük iddialarını tarihî ve fikrî olarak ispat etmediği gibi doğurduğu problemlere de hiç değinmemektedir.

Konu ahlâk ve siyâsetle ilgili olunca daha da karmaşık bir hal almaktadır. Zira Devvânî'nin, bir yandan Eş'arî kelâmını takip ederek insanların bir fiilin meydana gelişinde gerçek fail olmayıp, sadece ona aracılık ederek kesbte bulunduğunu, hüsn ve kubh hakkında değer yargısında bulunmanın dine ait bir hak olduğunu ileri sürerken, diğer yandan varlığın birliğine dayanan tasavvufî görüşlerinin gereği olarak Tanrı'nın mutlak varlık, O'nun dışındakilerin ise mecâzî ve gölge varlıklar olduğunu savunurken, en iyimser yaklaşımla ılımlı bir cebir anlayışını benimsediği söylenebilir. Bu görüşleriyle, ahlâk ve siyâsetin ön şartlarından biri olan insan hürriyeti konusunda büyük bir problemle karşı karşıya olduğumuz açıktır. Diğer taraftan Tanrı'nın dışındaki mecâzî varlıkların içinde insan da bulunmaktadır. Bu düşünce son noktaya götürüldüğü takdirde bir insan-Tanrı

ilişkisi imkânsız hale gelmekte ve ibâhîliğe kadar giden bir seri problem ortaya çıkmaktadır.

Bilindiği üzere, kelâmda akıl, doğru haber ve havassı selime bilinip kullanılan kaynak ve metotlardır. Devvânî'nin esas aldığı keşf ise daha çok mutasavvıfların başvurduğu bir yöntem olup kelâmcılar tarafından bir metot olarak benimsenmemektedir. Bu yüzden yazarımızın bu konuda kendisinden önceki birçok bilgiden ayrıldığı söylenebilir. Onun bir kelâmcı olarak konuyla ilgili eserlerinde keşfi, bir metot ve bilgi kaynağı kabul etmesi düşüncesindeki tasavvufî izlerin en bariz örneklerinden biridir. Tasavvufla ilgilenen ve mensubiyeti olan biri için bu şekilde düşünmek, normal bir durum olmakla birlikte, onun bir kelâmcı olarak keşfi nasıl bir bilgi kaynağı kabul ettiğini ve kabul edildiği takdirde bunun doğurduğu problemleri tartışmadan bırakması ise önemli bir eksikliktir.

Öte yandan Devvânî'nin din ve felsefe hakkındaki yer yer özdeşleştirmeye varan görüşlerinin teorik ve pratik olarak doğurduğu problemleri görmezden gelerek üzerinde hiç durmaması ilginç gelmektedir. Ancak felsefe ile din arasında bir çatışma olmadığı, aksine bir uzlaşa bulunduğu şeklindeki bu yöndeki düşünceleri onu yoğun ve kalıcı bir ilginin odağında tutmuşa benzemektedir.

Bu bakımdan müellifin, ortaya koyduğu küllîyâta, kendisinden sonrakiler üzerindeki etkisine ve az da olsa bazı konulardaki özgün düşüncelerine rağmen, bir sistem düşünürü olmadığı, bu yüzden de, en azından eserlerindeki tema açısından fikirleri arasında bütüncül bir bağlantı kurmanın zor olduğu, ama her ilim dalı bağlamında müstakil olarak ele alındığında kendisinde bir tutarlılığın yakalanabileceği, bu nedenle de düşüncesindeki sözgelimi tasavvufî bir konuda kelâmî açıdan birçok problemin bulunabileceği rahatlıkla söylenebilmektedir. Bundan dolayı ona dair yapılacak değerlendirmelerde bu özelliğinin nazar-ı dikkate alınması gerekmektedir. Nihâyet Devvânî'nin, felsefenin kelâm ve tasavvuf tarafından içselleştirildiği, şerh ve hâşiyeciliğin çok rağbette olduğu eklektik bir zihniyetin bilgini olduğu unutulmamalıdır. Buna göre Devvânî'nin eserlerinde ve fikirlerinde Gazzâlî sonrası İslâm dünyasında Meşşâî felsefeye karşı oluşan olumsuz havayı dağıtma ve felsefe ile din arasında temelde bir uzlaşa kurma çabası olduğunu söylemek mümkündür. Düşünürün bu amacına ulaştığının somut örneği, ona ve eserlerine gösterilen ilgidir. Özellikle de başta Osmanlı medreseleri olmak üzere birçok eğitim kurumunda, bu tür felsefî tartışmalara yer verdiği ve filozofların fikirlerinin haklılığını delillendirmeye çalıştığı eserlerinin okutulması, bunun delilidir. Dolayısıyla Devvânî'yi kendi döneminde felsefe din uzlaşısı adına çalışmış bir düşünür olarak görmek mümkündür.

Toparlayacak olursak Devvânî, kelâmî konulara dair görüşlerini, Eş'arî kelâmcılarından el-İcî'nin yazdığı el-Akâidu'l-Adudîyye'nin şerhinde not etmiş ve itikâdî ekoller arasında kendisini Eş'arîlik içerisinde konumlandırmıştır. Söz konusu şerhinde Devvânî, kelâmın başlıca meselelerine belli bir düzen takip etmeksizin temas etmiştir. Bu bağlamda Şefâat, Kabir Azabı, Sırat, Mîzân, Kabir Sorgusu, İvaz, Rû'yetullah, Mu'cize ve Kerâmet vs. temel kelâmî konuların tamamında Eş'arî söylemi esas almıştır.

Kaynakça

- Adıgüzel, Nuri, *Günümüz İslam Felsefesinin Sorunsalları*, İlahiyat Yayınları, Ankara 2005.
- Akman, Mustafa, “Kelâm Bağlamında Mûsâ Kâzım Efendi Ve “Zevra Ve Hevra” İsimli Esere Yaptığı Tercüme Ve Şerhin Sadeleştirilmesi”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* (www.sosyalarastirmalar.com), 2017, c. 10, s. 50, ss. 863-881.
- Akman, Mustafa, “Celâleddin ed-Devvânî’nin Kelâm Sistemi”, *Namık Kemal Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c. 3, s. 1, 2017, ss. 53-99.
- Akman, Mustafa, *Celâleddin ed-Devvânî’nin Kelâm Sistemi*, Ensar Neşriyat, İstanbul, 2017.
- Akman, Mustafa, *Celâleddin ed-Devvânî ahlâkî, siyâsî, felsefî, tasavvufî ve kelâmî görüşleri*, Ensar Neşriyat, İstanbul, 2017.
- Akman, Mustafa, İbn-i Arabî: Kelami Tartışmalar, Sorular, Şüpheler, Ekin Yayınları, İstanbul 2017.
- Altıntaş, Ramazan, “İslam İnancının Temel Klâsikleri: "Akâid Risâleleri"”, *Kültürümüz ve Kitap* (Sempozyum Tebliğleri 4-6.05.2007), Haz: Ş. Tutçu - O. Kavaklıoğlu, Sivas Kemal İbn-i Hümam Vakfı Yayınları, Sivas 2007, ss. 60-71.
- Anay, Harun, “Celâlüddîn ed-Devvânî”, *DİA*, İstanbul 1994, IX, ss. 257-262.
- Anay, Harun, *Celâleddin Devvânî: Hayatı, Eserleri Ahlak Ve Siyaset Düşüncesi*, İstanbul Üniversitesi, İstanbul 1994, “Basılmamış Doktora Tezi”.
- Avcı, Seyit, *Sûfilerin Hadis Anlayışı: Bursevî Örneği*, Ensar Yayınları, Konya 2004.
- Bebek, Adil, “İmâm Mâtürîdî ve Kâdî Abdülcebbâr’a Göre Haber-i Vâhidin Epistemolojik Değeri”, *"Kelâmda Bilgi Problemi" Sempozyumu 15-17 Eylül 2000: Bildiriler* içinde, Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Bursa 2003, ss. 47-51.
- Bekiryazıcı, Eyüp, *Devvânî Felsefesinin Ontolojik Temelleri*, Araştırma Yayınları, Ankara 2009.
- Bozkurt, Mustafa, “Müslüman Kelamında Haberin Bilgi Değeri”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c. XLVIII, s. 2, 2007, ss. 83-100.
- Câbirî, Muhammed Âbid, *Arap-İslâm Akılının Oluşumu*, çev. İbrahim Akbaba, 3. bsk., Kitabevi Yayınları, İstanbul 2001.
- Câbirî, Muhammed Âbid, *Arap-İslâm Kültürünün Akıl Yapısı: Arap-İslâm kültüründeki bilgi sistemlerinin eleştirel bir analizi*, çev. B. Köroğlu, H. Hacak, E. Demirli, 3. bsk., Kitabevi Yayınları, İstanbul 2001.
- Chittick, William C., “İbn Arabî”, *İslam Düşünce Tarihi -İslâm Felsefesi Tarihi* içinde, Ed.: S. H. Nasr- O. Leoman, çev. Ş. Öçal- H. T. Başoğlu, Açılım Kitap, İstanbul 2007.
- Coşkun, İbrahim, “Hz. Muhammed’in Evrensel Mesajını Gölgeleyen Bir Âmil: “Usulu’d-Din”de Haber-i Vahid’in Delil Sayılması”, *Hz. Muhammed ve*

- Evrensel Mesajı Sempozyumu* (20-22 Nisan 2007) [İslâmî İlimler Dergisi Yayınları] içinde, Çorum 2007, ss. 137-152.
- Cüveynî, İmâmu'l-Haremeyn, *el-Akâidetü'n-Nizâmiyye*, Dâru's-Sebili'r-Reşad-Dâru'n-Nefâis, thk. M. Zübeydî, Beyrut 2003.
- Çınar, Mahmut, "Karşılaştırmalı Akâid Okumaları: Cüveynî-Kadı Abdülcebbâr Örneği", *KADER*, c. XI, s. 1, 2013, ss. 533-556.
- Çınar, Mahmut, "Mütekadimun Dönemi Kelam Alimlerine Göre Bilgi, Kaynakları ve Bunlar Arasındaki İrtibatın Keyfiyeti", *Bilimname: Düşünce Platformu*, c. XXI, 2011/2, ss. 7-32.
- Çınar, Mahmut, "Peygamberi Diğer İnsanlardan Ayıran Üç Özellik: Vahiy, Mucize ve İsmet", *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Din Eğitimi Araştırma Dergisi*, s. XXI, 2011, ss. 95-127.
- Demirci, Osman, *Osmanlı Medreselerinde Kelam Öğretimi (İznik, Bursa, Edirne, İstanbul)*, Marmara Üniversitesi, İstanbul 2012, "Basılmamış Doktora Tezi".
- Devvânî, Celâleddin, *Ahlâk-ı Celâlî Arapça Çevirisi*, Yazma, Mütercim: belirsiz, Hattat: Muhammed Necib el-Eyyubî el-Maruf bi Suyulcizâde, Yazım tarihi: 1220, Nuruosmaniye Kütüphanesi, Eski Kayıt: 2325, Yeni Kayıt: 1909.
- Devvânî, Celâleddin, *Celâl Şerhu'l-Akâidi'l-Adudîyye*, Matbaa-ı el-Hac Muharrem Efendi el-Bosnevî, İstanbul 1290.
- Devvânî, Celâleddin, *el-Hâşiye alâ ez-Zevrâ (Havrâ)*, Tasvir-i Efkar Matbaası, İstanbul 1286. [Eser üç risâleden oluşmaktadır. Sırasıyla: a. ez-Zevrâ [ve'l-Havrâ] (sf. 2-16) b. el-Hâşiye alâ ez-Zevrâ (sf. 17-48) c. Hâşiye alâ hutbeti'z-Zevrâ (sf. 49-62)].
- Devvânî, Celâleddin, *er-Risâle (el-Kadîme fî) İsbât el-Vâcib*, İstanbul, ts.
- Devvânî, Celâleddin, *Levâmi el-İşrâk fî Mekârim el-Ahlâk/ Ahlâk-ı Celâlî*, Leknev 1316/1898. (1334. Luknow, Matbaa-i Münşi Nevl-i Kişver).
- Devvânî, Celâleddin, *Mebde ve Meâd Zevrâ ve Havrâ*, müt. Şeyhu'l-İslam Mûsâ Kâzım, Dâru'l-hilâfeti'l-aliyye, Evkaf-ı İslamiye Matbaası, Şehzadebaşı 1335.
- Devvânî, Celâleddin, *R. İsbâtu'l-Vâcib el-Kadîme*, Seb'u Resâil içinde, thk. Seyyid Ahmed Tuysirkânî, Mîrâs-ı Mektûb, Tahran 2002/1381, ss. 69-114 (İsmail Hacuî İsfehânî'nin eseriyle beraber basılmış).
- Devvânî, Celâleddin, *Risâle fî Hakk İmânı Fir'avn*, Yazma, İBB Belediye Yazmaları bölümü no: Bel_Yz_K.000123/09, vrk. 332/a-334/a.
- Devvânî, Celâleddin, *Risâle İsbâtu'l-Vâcibi'l-Cedîde*, Seb'u Resâil içinde, thk. Seyyid Ahmed Tuysirkânî, Mîrâs-ı Mektûb, Tahran 2002/1381, ss. 117-170 (İsmail Hacuî İsfehânî'nin eseriyle beraber basılmış).
- Devvânî, Celâleddin, *Risâle-i Tehlîliyye*, Mecmua-i Resâil-i Fârîsî içinde, thk. Seyyid Ahmed Tuysirkânî, Book II, Meşhed 1991/1368 hş., ss. 9-39.
- Devvânî, Celâleddin, *Risâle-i Tuhfe-ı Rûhânî* (Risâle-i Havâss-ı Hurûf), Yazma, Süleymaniye Kütüphanesi, Şehid Ali Paşa blm., no: 02775, 24/b-32/b.

- Devvânî, Celâleddin, *Şerh-i Beyti ez Gülşen-i Râz*, Yazma, Süleymaniye Kütüphanesi, Hamidiye blm., no: 01438, vrk. 321/b-324/a.
- Devvânî, Celâleddin, *Şerhu Hutbeti'z-Zevrâ*, Seb'u Resâil içinde, thk. Seyyid Ahmed Tuysirkânî, Mîrâs-ı Mektûb, Tahran 2002/1381, ss. 187-197. (İsmail Hacuî İsfehânî'nin eseriyle beraber basılmış).
- Devvânî, Celâleddin, *Şerhu Risâleti'z-Zevrâ*, Seb'u Resâil içinde, thk. Seyyid Ahmed Tuysirkânî, Mîrâs-ı Mektûb, Tahran 2002/1381, ss. 201-225. (İsmail Hacuî İsfehânî'nin eseriyle beraber basılmış).
- Devvânî, Celâleddin, *Şevâkil el-Hûr fî Şerh Heyâkili'n-Nûr*, Selâsu Resâil içinde, thk. Seyyid Ahmed Tuysirkânî, Meşhed 1411, ss. 99-261.
- Devvânî, Celâleddin, *Tefsiru'l-Fatiha*, Yazma, Süleymaniye Kütüphanesi, Carullah blm., no: 02074, vrk. 1/a-2/b.
- Devvânî, Celâleddin, *Unmûzecu'l-Ulûm*, Selâsu Resâil içinde, thk. Seyyid Ahmed Tuysirkânî, Meşhed 1411, ss. 263-340.
- Erdemci, Cemalettin, "Kelam İlminde Haberin Epistemolojik Değeri", *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi* [www.dinbilimleri.com], c. VI, s. 1, 2006, ss. 153-176.
- Fatiş, Emrullah, "İtikadi Fırka Tasnifleri Üzerine", *Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, s. XIV, 2012, ss. 21-37.
- Fazlıoğlu, İhsan, "Türk Felsefe-Bilim Tarihi'nin Seyir Defteri (Bir Önsöz)", *Divan İlmî Araştırmalar Dergisi*, c. X, s. 18, İstanbul 2005/1, ss. 1-42.
- Fehim, Süleyman, *Sefinetü's-Şuara*, Devletşah b. Bahtışah Semerkandi Devletşah (v.900/1495) özet Osmanlıca çevirisi, Tabhane-i Amire, İstanbul 1843/1259.
- Furûzende, Ferište Ferîdûnî, "Zindegânî-i Celâleddin Devvânî", Devvânî, *Tehlîliyye* içinde (mukaddime), İntişarat-ı Müessesesi-i Keyhân, Tahran 1373, ss. 1-21.
- Handmîr, Gıyâseddin, *Tarihu Habib es-Siyer fî Ahbari Efradi Beşer*, 3. bsk., Kitâbfuruş-i Hayyam, Tahran 1983/1362.
- Handmîr, Gıyâseddin, Rical-ı Kitab-ı Habib es-Siyer ez Hamle-i Mogol ta Mergi Şah İsmail-i evvel, Toplama Mukaddime ve Eklemeler: Abdulhüseyin Nevayî, Encümen-i Asar ve Mefâhir-i Ferhengi, Tahran 1379.
- Hansu, Hüseyin, "Mu'tezile Araştırmalarında Kaynak Problemi", *Marife: Bilimsel Birikim*, c. III, s. 3, Konya 2003, ss. 5-71.
- Hansu, Hüseyin, *Mutezile ve Hadis*, Kitabiyat Yayınları, Ankara 2004.
- Harman, Vezir, "Osmanlı Dönemi Eş'arî Mezhebinin Güçlü Olmasının Muhtemel Sebepleri", *KADER*, c. XIII:1, 2015, ss. 167-189.
- İbn-i Fûrek, Ebubekir, *Mucerredu Makâlâtî'l-Eş'arî*, Dar el-Machreq, thk. Daniel Gîmaret, Beyrut 1987.
- İbn-i Haldûn, *Mukaddime*, haz. Süleyman Uludağ, Dergah Yayınları, İstanbul 1983.

- Kahraman, Hüseyin, “Kelâmdaki Bilgi Teorisinin Hadis İlmi Üzerindeki Etkileri”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c. XIV, s. 1, Bursa, 2005, ss. 89-110.
- Keleş, Ahmet, “73 Fırka Hadisi Üzerine Bir İnceleme”, *Marife: Bilimsel Birikim - Ehl-i Sünnet Özel Sayısı*, c. V, s. 3, Konya 2005, ss. 25-45.
- Kutluer, İlhan, “Üç Perspektif: Kelâm, Felsefe, Tasavvuf”, *İslâm Felsefesinin Sorunları* içinde, Elis Yayınları, Ankara 2003, ss. 19-36.
- Mehdilî, es-Seyyid Muhammed Akil b. Ali, *Felsefî Tasavvuf*, çev. Mustafa Kılıçlı, Birey Yayınları, İstanbul 1998.
- Nesefî, Ebu'l-Muîn, *Tabsiratü'l Edille fî Usûli'd-Din* (tenkidli neşir), haz. Hüseyin Atay, 2. bsk., Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara 2004.
- Ormsby, Eric Lee, *İslam Düşüncesinde 'İlahî Adalet' Sorunu* (Teodise), trc. Metin Özdemir, Kitâbiyât Yayınları, Ankara 2001.
- Öngören, Reşat, “Bir Bilgi Kaynağı Olarak Tasavvufta Keşfin Değeri”, *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, s. V, 2002, ss. 85-96.
- Râzî, Fahreddin, *el-Metâlibu'l-Aliyye mine'l-İlmi'l-İlâhî*, Dâru'l-Kitâbi'l-Arabi, thk. Ahmed Hicâzî es-Sekka, Beyrut 1987.
- Râzî, Fahreddin, *Kelâm'a Giriş* (el-Muhassal), çev. Hüseyin Atay, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara 1978.
- Serbestzâde, Ahmet Hamdi, *İlm-i Kelâmdan Akâid-i Adudîyye Şerhi Celâl Tercümesi*, Serasi Matbaası, Trabzon 1310.
- Sinanoğlu, Abdulhamit, *Kelâm Tarihinde Tanrı Tasavvurları*, İlahiyat Yayınları, Ankara 2005.
- Soyal, Fikret, *Celeddin ed-Devvânî'nin Firavun'un İmanı Konusundaki Görüşleri ve Ali el-Kârî'nin Eleştirisi*, İstanbul Üniversitesi, İstanbul 2004, “Basılmamış Yüksek Lisans Tezi”.
- Toktaş, Fatih, *İslam Düşüncesinde Felsefe Eleştirileri*, Klasik Yayınları, İstanbul 2004.
- Topaloğlu, Bekir, *İslâm Kelâmcılarına ve Filozoflarına Göre Allah'ın Varlığı (İsbât-ı Vâcib)*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara 1981.
- Uludağ, Süleyman, “Giriş” Teftâzânî, *Kelâm İlmi ve İslâm Akâidi* (Şerhu'l-Akâid) içinde, 7. bsk., Dergah Yayınları, İstanbul 2015.
- Yavuz, Yunus Vehbi, “Kelâm Kitaplarındaki İnanç Konuları ve Kullanılan Zayıf Hadîsler”, *Kur'an Mesajı: İlmî Araştırmalar Dergisi*, c. I, s. 7, 1998, ss. 23-36.
- Yavuz, Yusuf Şevki, “el-Akâidu'l-Adudîyye”, *DİA*, İstanbul 1989, c. II, ss. 216.
- Yavuz, Yusuf Şevki, “Halku'l-Kur'ân”, *DİA*, İstanbul 1997, c. 15, ss. 371-375.